

УДК 340.12

ІСТОРІОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ТА ЗАКОНУ В СТАРОДАВНІЙ ТА АНТИЧНИЙ ПЕРІОДИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Віктор САВЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка

SUMMARY

The article gives historiosophical analysis of the relations between the right and law in civilized development of the Ancient East, Greece and Rome. Civilization principles and features of the formation of the first legal systems, divine grounds of the right and law and transformation of the legal conscience in the states of ancient and classical eras have been analyzed. The relations of universal laws of being with the laws of society, including the legal laws have been researched. Special attention is paid to the phenomenon of legal understanding and its role in the legal systems of the Ancient East, Greece and Rome. The social factors that influenced the conceptual understanding of the legal nature of law and its impact on the legal systems have been studied.

Key words: natural law, positive law, legal law, philosophy of law, society.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено історіософський аналіз співвідношення права та закону в цивілізаційному поступі держав Стародавнього Сходу, Греції та Риму. Проаналізовано цивілізаційні принципи та особливості формування перших правових систем, божественні першооснови права і закону, трансформації правосвідомості в державах стародавньої і античної епох. Досліджено взаємозв'язки універсальних законів буття із законами суспільства, у тому числі правовими законами. Значну увагу приділено феномену праворозуміння та його ролі в правових системах держав Стародавнього Сходу, Греції та Риму. Розглянуто соціальні фактори, які вплинули на концептуальне осмислення юридичної природи права та його впливу на правові системи.

Ключові слова: природне право, позитивне право, правовий закон, філософія права, суспільство.

Постановка проблеми. Одним з основних завдань філософії права є пошук відповіді на запитання: яким чином універсальні закони буття пов'язані з законами суспільства, у тому числі з правовими законами? За допомогою чого вони впливають на соціальне буття людей?

Ці філософсько-правові проблеми важливі тому, що право не є специфічною сферою соціального буття, відділеною від інших суспільних сфер. Воно охоплює весь простір цивілізованого існування людей, що стає простором правової реальності. Тому без чіткого з'ясування онтологічної природи права, змісту і складу поняття правової реальності, знання основних форм буття права неможливо.

Запитання про те, до якого типу реальності належить право, лише на першій погляд не містить ніякої проблеми, а відповідь на нього не є складною, оскільки право за тисячі років свого існування повинне бути досконало вивчено. Однак відомий філософ і юрист Є. Спекторський (1875–1951) підкреслював: «Юристам здається, що вони знають, з якою реальністю вони мають справу, тільки до тих пір, поки їх про це не запитують. Якщо ж їх запитують, то їм вже доводиться самим або запитувати і дивуватися, або ж за необхідністю

вирішувати одне з складніших питань теорії пізнання» [1].

Для того щоб людина змогла вільно орієнтуватися в певній сфері суспільного буття, вона повинна заглибитись у її суть, збагнути внутрішні механізми побудови та функціонування. Це стосується і проблеми осмислення природи закону історіософському аналізу якої присвячена стаття.

Мета статті: здійснити історіософський аналіз проблеми співвідношення права і закону від найдавніших часів до сьогодення, дослідити онтологічну природу права і закону.

Виклад основного матеріалу. Проблема походження права та закону досліджується на зламі історії, філософії права та історії філософії права. Аналізу закону як філософської категорії присвячені узагальнюючі праці В. Віндельбанда («Історія філософії»), П. Гуревича («Основи філософії»), І. Богута («Історія філософії в короткому викладі»), С. Крапивенського («Соціальна філософія»), В. Кузнєцова («Західноєвропейська філософія XVIII ст.»), В. Соколова («Середньовічна філософія») тощо.

Значення категорій права і закону в історіософському контексті розкривають: І. Покровский («Основные про-

блемы гражданского права»), В. Кудрявцев («О понимании и законности»), А. Семитко («Развитие правовой культуры как правовой прогресс»), Ю. Хабермас («Демократия. Разум. Нравственность»), Е. Лукашева («Общая теория прав человека»), В. Нерсесянц («Право и закон», «История политических и правовых учений»), Г. Дж. Берман («Западная традиция права: эпоха формирования») та інші.

Виклад основних положень. Уявлення про те, що люди в стосунках між собою пов'язані правами та обов'язками, має дуже давнє походження. Усвідомлення себе як правноосіб виникло в людей задовго до появи безпосереднього апарату законотворення – держави. У доісторичні часи, на фоні яких формувались цивілізаційні принципи правових систем, людство апелювало до міфологічних уявлень як божественної першооснови формування права та закону.

Природне право в міфологічній свідомості ототожнювалося із божественним волевиявом верховного бога. При цьому в пантеоні богів завжди був щонайменше один відповідальний за правду і справедливість бог [2, с. 45].

Так, у єгипетській міфології в якості джерела справедливості виступав бог Осіріс, а після його вбивства злим богом Сетом – бог Гор.

Інший давньоєгипетський міф наділяє роллю стража справедливості богиню Маат, зображення якої жерці великої богині носили на грудях. Офіційно визнані правила поведінки зафіксовані в джерелах права (звичаїх, та судових рішеннях) визнавалися божественними. Згодом ім'я богині стало ототожнюватись із поняттям світової справедливості, яка в подальшому почала розглядатись як природне право.

Подібна трансформація простежується і в правосвідомості інших народів. Зокрема, давньоєгипетське поняття «Маат» можна вважати аналогом індоарійському «Рта», давньокитайському «Дао», давньогрецькому «Дике» та старослов'янському «Правда».

Отже, з плином часу природне право почало сприйматись як закономірність соціального буття і пов'язуватись з дотриманням та забезпеченням загальнолюдських цінностей, невід'ємних прав і свобод людини в контексті суспільно-історичного прогресу. Усвідомлення індивідами самих себе як носіїв права забезпечило їм можливість жити за правом, тобто брати участь у виробництві та використанні благ цивілізації в межах створених ними для самих себе прав та обов'язків. Проте в цьому і ховалося головне протиріччя. Право індивіда не лише відкривало йому простір для активності, асоційованої з волевиявом, але й обмежувало, лімітувало його свавілля, за допомогою якого найпростіше було здобути та примножити економічний і політичний капітал. Тому з розвитком абсолютної влади, як форми державного правління, жити поправу ставало дедалі складніше. Поступово в державі залишився лише один правноосіб – правитель, решта ж населення

отримала тільки обов'язки (повинності). Поняття «право» було відокремлене від поняття «природне» і почало застосовуватись для позначення державних законів.

Таким чином було розв'язано дві проблеми: 1) побудовано «лінгвістичну пастку», адже людям втовкмачили думку про те, що юридичний закон – це і є право; 2) якщо юридичний закон – це право, то за наявності державного права відпадає необхідність вести мову ще і про природне [5].

У світлі запропонованої парадигми усі події реального життя людини почали фіксуватись в державних законах, які поступово стали головним проявом суспільної свідомості та сформували так зване позитивне право, специфіка якого полягала в твердженні про те, що всі записані в законах права, обов'язки індивідів та соціальна технологія їх реалізації є прерогативою держави.

Теорії природного права знайшло втілення в законодавчих актах країн Стародавнього Сходу.

Зокрема, помітний розвиток законодавства простежується в містах-державах Південного Дворіччя III – початку II тис. до н.е. До цього періоду належать згадки про закони, що визначали договірний, диспозитивний спосіб правового регулювання в шумерських містах Ніппур, Ешнунна, Ларса, Лагаш [3, с. 5].

Правова культура і законодавство шумерів помітно вплинули на законодавчу діяльність вавилонського царства. Це знайшло відображення в знаменитих «Законах Хаммурапі», які і сьогодні вважаються прикладом неоднозначності в підходах до тлумачення питань справедливості та рівності.

Так, за законами Хаммурапі справедливість одночасно декларує стан нерівності між різними прошарками суспільства і рівність усіх перед законом, коли мова заходить про відповідальність за правопорушення згідно принципу талону [4, с. 612].

Важливим джерелом позитивного права є давньоіндійський збірник Законів Ману (приблизно II ст. до н.е. до II ст. н.е.), що складаються з 2 685 статей, безпосередньо правовий зміст з яких мають лише статті, що містяться в VIII і IX главах. У Законах детально описується походження варн, вказується на їх спадково-професійний характер, визначається призначення кожної варни, привілеї вищих варн. Характерною рисою Законів Ману (як і інших описаних нами вище законів) є релігійний характер усіх його положень.

На відміну від Близького та Середнього Сходу, у Стародавньому Китаї право довгий час зберігало своє натуралістичне забарвлення. Походження права визнавалось природним і вважалось божественним за своїм походженням. Однак його тлумачення справедливості та правильності трансформувалися в теорію позитивного права (Фа), яке як і природне, але по своєму апелювало до концепту справедливості. Особливістю правової доктрини Стародавнього Китаю було те, що теорії природно-

го (у вигляді філософських трактатів Лао-цзи, Конфуція тощо) та позитивного права, одночасно конфліктуючи (перші сповідували вищу справедливість та людські чесноти і негативно ставилося до законодавства, яке насильницькими способами намагалося регулювати життя людей, та визнавали шлях Дао єдино допустимим), змогли проіснувати практично до наших днів.

У площині співвідношення прав і закону це вказує на відсутність чіткого позитивно-скоординованого взаємозв'язку між Дао як природним правом та Фа як правом позитивним. Останнє хоч і вважалось державним, все ж часто ототожнювалося із варварським і засуджувалося за його традиційно наказовий характер та жорстокі покарання. При цьому ні Лао-дзи, ні Конфуцій цілковито не заперечували значення законодавства в житті держави. Відводячи йому допоміжну роль у формуванні соціальних норм, вони навіть наполягали на необхідності вирішення конфліктів на підставі принципів позитивного права, таких як: 1) дотримання правил ритуалу; 2) людинолюбства; 3) турботи про все живе; 4) поважне відношення до старших; 5) відданості правителю; 6) відчуття обов'язку і [6, с. 84].

Отже, для держав Стародавнього Сходу зазвичай притаманна антагоністична суперечність між законом та справедливістю. Зважаючи на правотворчість, що виходила із принципів домінування монопольного панування привілейованих та гноблення соціально незахищених класів, така ситуація видається цілком закономірною. Її наслідком було те, що в окремих державах Сходу (наприклад, в арабських країнах) закон сприймався як антисоціальне явище. Подекуди він обмежувався виключно легістською функцією і був чи не єдиним зв'язуючим звеном між суспільством та владою. Такий тип праворозуміння де-факто заперечував позитивне забарвлення закону і мав анти правовий характер [7, с. 5].

В епоху Античності проблема співвідношення права та закону також не була позбавлена суперечності. Як і в більшості інших цивілізацій, початок філософствування в греків пов'язаний не з поняттєво-логічними побудовами, а з образно-метафоричними міркуваннями, зумовленими традиціями міфологічного осмислення світу.

У морально-правовій філософії проблеми моралі і права спочатку були розчинені в міркуваннях античних мислителів про Космос, логос, долю. При цьому в багатьох випадках поняття моралі і права змішувалися. З одного боку, це свідчило про близькість цих форм регуляції людської поведінки, а з іншого – про нездатність давньої думки вникнути в їх сутність і відмежувати один від одного.

Пізніше уявлення про взаємозв'язок справедливості та права були розвинуті в творчості «семи мудреців»: Солона, Фалеса, Хілона, Біанта та інших (VI ст. до н.е.). Вони доводили необхідність додержання «міри» і «середини» в усіх справах та вчинках. Ці поняття вважа-

лися уособленням справедливості і моральної основи людської поведінки, а також положень законодавства. Фалес казав: «Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших».

Піфагор та його послідовники (VI – V ст. до н.е.) вважали, що життя людей має бути приведені до відповідності до висновків філософії про справедливість і право, «належну міру» і правила людських взаємовідносин. Піфагорійці були авторами положення, яке стало наріжним каменем природно-правових уявлень: «Справедливе полягає у відплачуванні іншому рівним».

Подальше поглиблення концепції про зумовленість полісних законів об'єктивними загальносвітовими закономірностями знаходимо в Геракліта (близько 530–470 рр. до н.е.). Проблеми права, як і всі земні людські справи та відносини, він розглядав у нерозривному зв'язку і єдності з космічними процесами.

Демокрит (близько 470–366 рр. до н.е.) взагалі розглядав закон і державу як штучний результат причинно-зумовленого, природного (не божого) розвитку людського суспільства. «Закон – це дурна вигадка. – говорив Демокрит. – Мудрець не повинен підкорятися законам, а жити вільно, адже для нього відкрита вся земля, яка є батьківщиною великого духу» [1].

Згодом цей погляд «досократика» знайшов відображення у філософській спадщині Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, римських авторів. При усій несхожості та неоднорідності їх поглядів, усі вони висували на перше місце природно-правову проблематику, ставлячи в центр співвідношення концептів права природного та права штучного, істини та суспільної думки.

Пошуки природних основ права в природі людини і людського суспільства були продовжені в V–IV ст. до н.е. софістами Протагором (481–411 рр. до н.е.), Горгієм (483–375 рр. до н.е.), Гіппієм (460–400 рр. до н.е.) та іншими.

Незважаючи на різноманітність вчення софістів, можна виділити такі їх загальні підходи до права: 1) справедливість Піфагора трансформується в софістів у природне право (право), що різниться від закону (і взагалі офіційно встановлених правил); 2) відокремлення писаного закону від неписаної справедливості (як «сутності справи», «божого і загального закону»); 3) природа – фізис (природа речей, веління природи) – природне право протистоїть у софістів помилковому, штучному, полісному законі (тобто позитивному праву); 4) розуміння софістами позитивного права як умовного, мінливого, тимчасового, залежного від волі законодавців; 5) сприйняття природного права як неписаних законів, однакових для громадян будь-якої країни; 6) рівність усіх людей за природою (однаковість природних потреб).

Філософсько-правова тенденція протистояння суб'єктивістським поглядам софістів сформувалася в творчості Сократа, Платона та Аристотеля.

На думку Сократа, і неписані божественні закони, і писані людські мають одну і ту ж справедливість, яка не просто постає критерієм законності, але по суті тотожна з нею. «Що законно, – стверджував філософ, – те й справедливо» [4, с. 5].

Про тотожність законного і справедливого говорив також Платон. У нього погляди досократиків ще більше набули природно-правового характеру. Поряд з фізичним Космосом у вченні Сократа з'являється ідеальний Космос.

На думку Платона, право має дві іпостасі – метафізичну та емпіричну. Метафізична – це ідеальне «метаправо» (природне право) як можливість існування законодавства та оптимального правопорядку. Емпірична іпостась – це живе право, що існує в соціальній реальності, або позитивне право. Між ними існує причинний зв'язок, що не повинен перериватися, аби не зашкодити державам і народам. Ідеального права в реальному житті немає. При цьому Платон відстоює первинність, пріоритет інтересів держави, а не особистості: «ні спокуса, ні насильство не можуть примусити громадянина зрадити інтереси держави» [8, с. 22–30].

Помітно відрізнялись від поглядів попередників філософсько-правові погляди Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), який у своїй філософсько-правовій концепції синтезував і розвинув далі всі попередні теорії.

Реаліст, а не утопіст, він перш за все цікавився природними і соціальними основами моралі і права і ставив питання про розрізнення поняття добродетності людини і добродетності громадянина залежно від державного ладу, вважаючи, що воно неодмінно зумовлюється останнім. Виходячи з принципу визнання всіх людей як громадян держави, Аристотель зазначав, що громадянська добродетність полягає в тому, щоб людина добре виконувала свою справу. «Добродетність громадянина, – уточнював він, – очевидно і полягає в здатності прекрасно і владарювати, і підкорятися».

Багато які з аристотелевських ідей про право дістали подальшого розвитку в епоху Еллінізму. Концепцію праворозуміння, що виходить з уявлень про справедливість і право, розвивали в цю епоху Епікур, Зенон, Хрісіпп, Сенека, Марк Аврелій Антоній, Епіктет та інші.

Грунтовною розробкою філософського вчення про право, закон з позиції природного права займався Цицерон (106–43 рр. до н. е.), філософсько-правові ідеї якого (про природне право, справедливість, державу як

«загальний правопорядок» та інші) надзвичайно вплинули на його послідовників і не втратили актуальності для сучасних прихильників правової держави [9, с. 5].

В цілому на пізньому етапі існування римського права відбувся чіткий поділ на: право природне, тобто *jus naturalis*; 2) право позитивне, тобто *lex*. Останнє в подальшому назбирало значний масив правовтілень: від звичаєвого права, едиктів магистрів, рішень сенату до принципів, конституцій імператорів тощо.

Висновки. Історичні передумови формування уявлень про закон і право в суспільній правосвідомості: розпочалося з розмежування права на природне (*jus naturale*) і позитивне (*jus civile*). Саме їх суперечлива єдність і становить структуру правової реальності. Тут ми маємо справу з дуалістичним тлумаченням структури права.

Філософське осмислення сутності права пройшло тривалий шлях у своєму розвитку від змішування проблем моралі і права у вченнях античних натурфілософів до появи положень про загальність моральних і правових норм, правосвідомість, політичний характер права, політичну природу людини і закону як їх писаної декларації.

Список використаної літератури

1. Філософія права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://5fan.ru/wievjob.php?id=18061>.
2. Алексеев В.П. История первобытного общества / В.П. Алексеев, А.И. Першиц. – М., 2001. – 475 с.
3. Нерсесянц В.С. Право и закон / В.С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1983. – 370 с.
4. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений / В.С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1986. – 843 с.
5. Грибакин А.В. Понятие юридического закона как парадигма философии права / А.В. Грибакин // Бизнес, менеджмент и право [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=806.
6. Конфуций Афоризмы мудрости / под. ред. В.П. Бутромеева, В.В. Бутромеева, Н.В. Бутромеевой. – СПб. : Белый город, 2010. – 98 с.
7. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений / В.С. Нерсесянц. – М. : Наука, 1986. – 843 с.
8. Платон Держава. – пер. з давньогр. Д. Коваль. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
9. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. – М. : Норма, 1998.
10. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part3/2301.htm.